

КОСМІЧНИЙ І САКРАЛЬНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА

УДК 746.3.031.2 (477)

Людмила АНДРУШКО,

*доцент кафедри філософії та політології
Львівського державного університету внутрішніх справ,
кандидат мистецтвознавства,
м. Львів, Україна*

Анотація. *Рушник присутній у традиційному інтер'єрі українського житла, є незмінним атрибутом свят та обрядів. Рушник являє собою значне явище духовної культури, є етнічним символом України. Як творча, художня, історична цінність функціонує в системі культури, здійснює живий зв'язок минулого з сучасним.*

Ключові слова: *рушник, сакральний, орнамент, духовна культура.*

Обґрунтування проблеми та актуальність. Народне мистецтво ніколи не було мистецтвом заради мистецтва. Те, що зараз ми цінуємо як художні твори, входило в життя народу як необхідна ужиткова річ із найбільш зручною формою, розміром та оздобленням, яке задовольняло духовні та естетичні запити. Кожний рушник, створений рукою народного майстра, крім безпосередніх функцій – бути корисним для людини, був також невід'ємною складовою світу, в якому жило певне покоління. Оздоблення і художньо осмислена форма рушників виявляли психологічний бік і культурно-історичну значимість творів народного мистецтва.

Аналіз публікацій. Як предмет дослідження рушник фігурує у працях багатьох учених – етнографів, фольклористів, істориків, мистецтвознавців, дослідників вишивки, орнаменту і дохристиянських вірувань. У науці склалася своєрідна «рушниківа мозаїка», нагромаджено велику кількість справді важливої інформації, яка, однак, не становить органічної єдності усіх аспектів його змісту і значення. Навіть твердження про те, що рушник є предметом не тільки матеріальної, а й духовної культури, майже обов'язкове в усіх публікаціях, не сприяє цілісності трактування, оскільки не розкриває природи його дуальності та поліфункціональності, а відтак, очевидно, і полі-

семантичності. Цій проблемі приділяли увагу дослідники Л. Булгакова [3], Т. Кара-Васильєва [4], О. Никорак [6], С. Сидорович [9], А. Сушко [10] та інші.

Метою публікації є, спираючись на досягнення попередніх досліджень, розглянути рушник як сакральний твір народного мистецтва і водночас як явище мистецької і духовної традиції в єдності усіх аспектів його змісту й значення.

Рушник – не тільки учасник обрядів, а й статичний елемент народного побуту, зокрема ідеться про стало закріплену роль рушника в оздобленні житла. Розгляньмо звичаєві норми функціонування рушника в побуті. Адже поняття звичаю ширше, ніж обряду і його можна розглядати як історичний документ, на це звернули увагу дослідники етногенетичних процесів. Згідно з таблицею, розгляньмо обставу й оздоблення українського житла. В інтер'єрі української хати рушник займає найпочесніше, радше, найголовніше – серцевинне – місце. Його розміщують у «красному куті», на покутті на схід сонця, на божниці разом зі святими образами. У розгорнутому вигляді і спеціально укладений, він закріплений над вікнами і дверима. Рушники звисають по стінах із закріплених поміж вікнами кілків чи жердки. У такий спосіб рушник розгортає в хаті велику священну панораму. Особливий стан житла добре відтворив С. Килимник, описавши селянську хату у Великодню ніч: «У хаті мов у віночку: по стінах на кілках розвішані вишиті рушники; на столі білі скатерки, а поверх них розставлені вибагливі печива – бабки, паски, мазурки та до свячення приготуване; три пасочки на посвячення (жовта, біла та житня – чорна; цілушка житнього хліба), сирна паска, масло, ковбаса, шинка, печене поросятко з хрінном у зубах, поріб'я, крашанки та писанки, хрін, сіль, пшоно, ніж та інше. Хата наповнена цими пахоцями. Застелені лавки чистенькими рушничками, застелений піл чистим в окружочки рядном з «горою» подушок; вибілена, сяє хата й при тьмяному світлі; всюди чисто, прибрано, помито, підмазано; оздоблений комин різними казковими вибагливими малюнками. Це творчість дбайливих господинь чи дівчат. За образами закладено нові «київські» рушники, заквітчано васильками, ласкавцями та кудрявцями, що розпускають на всю хату такі приємні пахоці; горить перед образами лампада червоним чи зеленим світлом (у кольорових склах)... І все це, цей вигляд і лад селянської хати, вселяє в душу її мешканців глибоке романтичне чуття... На обличчі, від

найменшого до найстаршого – і дідуся–бабусі, і батька–матері, і дітей – сяє радість, щастя у хаті в цю ніч!» [5, с. 66].

Як бачимо, рушник домінує в українському житлі, а в поєднанні з іншими речами й об'єктами (окрім згаданих, це вікна, двері, стіни, ряд ікон, лампадка та інші) значно розширює свої зв'язки, охоплюючи увесь хатній простір, і, як ми вже спостерігали в обрядах, окреслює – межі свого впливу і дії, перетворює житловий простір на сакральний. Бачимо, як розширюється те ж сакральне коло, яке ми визначили в обрядах. Тільки тут вже відома нам медіумно-магічна функція, функція творення сакрального кола виступає ще чіткіше і яскравіше: рушник розміщується суто по периметру хати, творить на цьому пружі кола = периметру акцентовану східну точку – вівтар («алтар», «алатир») і всю дію скеровує в центр кола, на людину. Далі розгляньмо цей зв'язок із людиною, наголосивши на тому, що рушник тут виступає як предмет нерухомий, але не бездіяльний. Тут спрацьовує ефект його присутності в інтер'єрі. Для наочності можемо скористатися схематичним малюнком сакрального кола, накресленим у результаті дослідження значення й функціонування рушника в обрядах. Кола ці справді суміщаються, бо їх центром є людина, отже, центр незмінний, але тепер він розширився.

Кожний рушник, як постійна незмінна варта на межі сакрального простору, обернений «обличчям» до центру. У нього ті ж самі сакральні зв'язки із тими ж самими предметами, що і в обрядах. Але тут він виділений і піднесений. В сакральному колі, утвореному інтер'єром, він стає центром. І хоча він статичний, але він активно діє, діє своєю енергією святості і світла. Як писав С. Килимник, Великодня ніч наповнюється сяйвом і у відповідь «сяє радість, щастя у хаті в цю ніч». Отже, він знову рушій – рушник сакрального кола, але в цьому випадкові виступає у найвищій, очевидно, основній ролі священнодійства. Він діяч і в особливу Великодню ніч виявляє свою особливу силу: він одухотворений, живий. У дослідженнях етнографів є твердження і записи, які свідчать, що українці ставилися до рушника як до живої істоти. Не раз доводилося чути від старших жінок повторюване правило вішати чи розстилати рушник «лицем» до людей, а «спинкою» до стіни, столу і таке інше. Явище персоніфікації, одухотворення звичайне не тільки у фольклорі – народних піснях, загадках, приказках, а й в усному мовленні і в сучасній поезії.

Розглядаючи теорію словесності, О. Потебня довів, що вона невіддільна від історії словесності, і встановив, що вирішальним і надзвичайно тяглим у часі етапом творення словесності був міфологічний етап з його міфічним світосприйняттям і міфічним мисленням. Основою ж міфологічного мислення, сутнісною основою творчого механізму є *образ*, породжений уявленням, яке з'являється в результаті переробки зовнішніх вражень почуттями і розумом. Із теорії О. Потебні виділимо лише те, що допоможе, на нашу думку, з'ясувати «живу» сутність рушника. Учений вказав, що міфічне (і міфопоетичне) мислення «апріорні в тому розумінні, що передбачають пізнане (нами самими чи попередніми поколіннями), збережене для теперішньої миттєвості за посередництва слова і зображення» (підкреслення – Л. А.) [8, с. 418].

Дослідник увів до системи міфічного мислення і передачі його досягнень не тільки Слово (звук), що передає образ, а й паралельне його зображення, накреслення. Далі О. Потебня розширив і пов'язав зі словом-міфом і міфічним мисленням та світобаченням не тільки зображення, а й обряд, ритуал, звичай і предметні знаки та символи, предметні пам'ятки [8, с. 426]. Ці теоретичні положення вченого озброюють нас методологічним підходом, за яким можемо розглядати увесь предметний комплекс внутрішнього обладнання українського житла і, зокрема, функції та значення рушника в ньому. Насамперед, розгляньмо обрамлення вікон, дверей і покуття. Помітна не випадковість, системність і порядок у розміщенні рушників. Вони всі на одній лінії, високо від підлоги над вікнами, дверима, образами; вони однаково укладені – переділені по довжині, а в центрі над вікном однаково укладена квітка-розета, від якої симетрично звисають розгорнуті полотнища рушника, викінчені тороками або мереживом у вигляді зубчиків. Так, у рушниковому обрамленні вікна з'являються три акценти: рушник як цілісність; центр-квітка (розета); розправлені «крила» – поля полотнища із зображеннями і тороки (схема 1).

Інакше обрамлюється рушником мисник у традиційному інтер'єрі української хати (схема 2). По-перше, мисник розміщений нижче, ніж вікно, а, по-друге, в укладенні рушника нема квітки-розети. У цій деталі (квітка-розета), що є, очевидно, ритуальною, вважаємо є спеціальна вказівка на особливе, виняткове значення рушника при вікні в інтер'єрі українського житла. Адже ніде більше, у жодних обрядах, рушник не укла-

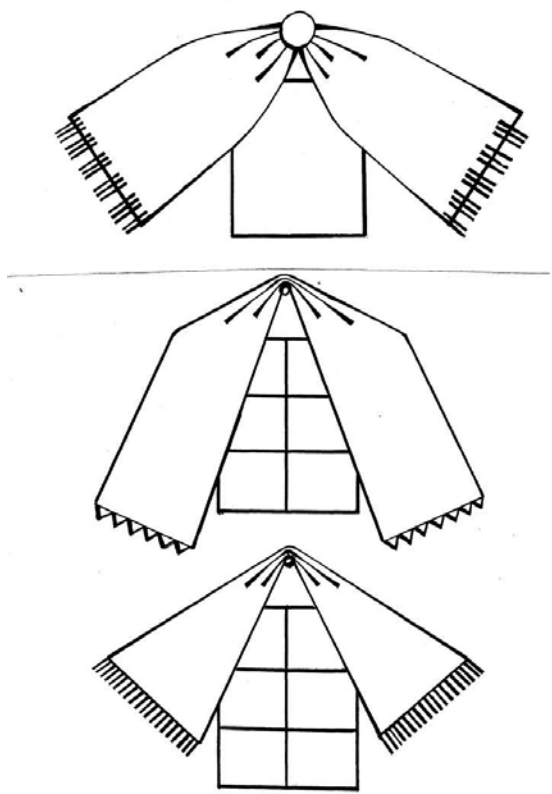

Схема 1

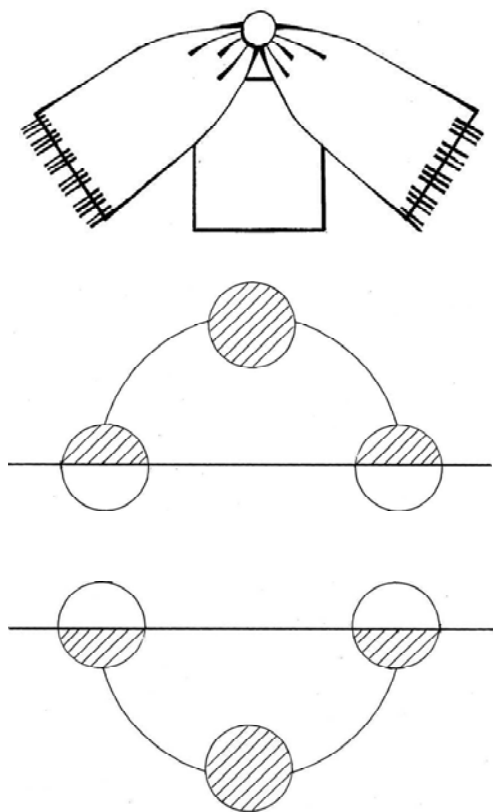

Схема 2.

дають в такий спосіб. Це та *першорозета-квітка*, яка пізніше в усьому мистецтві семантично пов'язується із Сонцем. Ідеться, як припускаємо, про онтологічні і гносеологічні витoki цього широко вживаного образу. Рушник із розетою-квіткою при вікні в українському житлі з'явився тому і тоді, коли Сонце через вікно увійшло в хату, і освітло космічним світлом Всесвіту, і принесло людям у хату ні з чим не зрівняну радість. Ясне, красне, світле й трисвітле, божественне – сам Бог.

Це легко зрозуміти, якщо подумати, який довгий шлях пройшла людина до цього моменту, живучи в природних печерах, землянках, куренях, наметах із кісток і шкір мамонта... Раз увійшовши в хату, Сонце оселилося в ній назавжди. *Рушник*, власне, і став утіленням і образом його приходу і його самого, його постійного перебування. Очевидно, маємо тут реалізацію акту міфологічного мислення, акту об'єктивування думки, який науково сформулював і довів О. Потебня: «перенесення... суб'єктивної думки в об'єкт» У нашому випадкові рушник – персоніфіковане Сонце, що є алегорією чи метафорою. Так само це не порівняння. Рушник із розетою-квіткою і виступає Сонцем. Живий божественний його лик, якому поклонялися. Тут воно сходить, доходить до апогею (квітка-розета) і заходить. Рушник утілює його шлях і його самого. Це представлено на схемі 2.

І це не умовність, а безпосереднє об'єктивоване знання. Релігія і віра, говорячи сучасною науковою термінологією, – етап пізнання світу, або, як писав О. Потебня, це є «міфологічне світоспоглядання, в чому б воно не виражалося: у слові і переказі (міфі. – Л. А.) чи в речовій пам'ятці, обряді і звичаї». Учений стверджував, що це той крок міфологічного мислення, який «необхідний для подальшого розвитку всього людства» [8, с. 426]. Сприйняте завдяки чуттям і спостереженням велике космічне явище, що викликало напружену роботу думки, породило таке ж велике уявлення, яке об'єктивується тільки завдяки образу, названому словом. Відповідно цей образ набуває такого ж всеосяжного, космічного (упорядкованого божественною силою) масштабу, примноженого тим, що образ постав як Сонце в русі. Сонце і його рух невіддільні: воно зійшло, пішло, стало в найвищій точці, рушило по схилу, зайшло... Слід зрозуміти, що для міфологічного мислення важливий момент усвідомлення великого космічного явища: Сонце зійшло, стало на свій небесний шлях і зрушило до життя – руху, діяльності – до землі і до всього живого на ній.

Аналіз функціонування рушника в інтер'єрі традиційного українського житла дав змогу встановити, що рушник є космічним сакральним образом, втіленим у найдоцільніший, найвідповідніший предмет, що здатний виявити водночас і складний синкретичний образ, і його багатозначну синкретичну й сакральну ідею. Рушник – це міфологічна з'ява самого Бога-Сонця. Саме ця космічна потуга вселенського божества і надала рушникові тієї сили, яка поширилася на всі випадки його функціонування в обрядах, ритуалах, звичаях. Це дає підстави думати, що перший рушник виник із духовної потреби саме для вікна і дверей, через які в оселю входило Сонце, його проміння і світло. Тоді й першою його назвою була назва *божник*. Звичайно, озвучення слова було інакшим, але зміст слова саме цей. Обіймаючи ще не християнських богів на домашньому вівтаріку, закономірно зайняв він красний кут (покуття), оскільки само – Сонце – «Красне».

Отже, у свідомості українців рушник не тільки сакральний ритуальний предмет і не є неживим предметом, це святий образ, живий символ самого Бога-Сонця.

Рушник-божество увійшов в український побут так надовго, що супроводжував українців із доісторичних часів.

В інтер'єрі української хати рушники виконували виразно художньо-естетичну функцію. Рушники здобули належне визнання та користувались підвищеною увагою саме завдяки їх художній цінності, досягнутій багатством орнаменту, у який вкладено багато праці, хисту і нестримного прагнення краси. Рушники стали мистецькою ознакою і характеристикою всіх етнографічних регіонів, які разом складають і творять неповторну українську культуру.

Традиційний рушник не є звичайною утилітарною річчю, котра служить людині повсякдень у виконанні її трудових процесів, як усяке знаряддя праці або начиння. У колі звичайних ужиткових речей є його двійник. Класифікуючи рушники за призначенням, етнографи назвали його «господарським рушником». У народній термінології цей предмет має іншу назву: утиральник (найпоширеніша, уживана на всій території України), втиральник, отиральник, утирка, утиранка, утирачка, утирач і посудник (Полтавщина, остання назва, очевидно, пізня) [6, с. 96]. Ці назви є за суттю варіантами однієї, це спільнокореневі слова, які вказують на конкретне ужиткове призначення предмета, що служив для витирання обличчя і рук. Господарські рушники виконували побутову функцію.

Власне рушник має в українській мові велику кількість назв, які, однак, не замінювали головної – *рушник*, а слугували додатковими, акцентуючи на призначенні, способі виготовлення, техніці виконання, характері оздоблення, колориті, навіть на місці виготовлення. У кожному регіоні України існували свої назви, були й такі, що мали загальноукраїнський характер.

Різноманітними є й атрибутиви рушника: на Закарпатті: «брусо», «брусята», «грядовий», на Гуцульщині – «заснівчастий», «картатий», «писаний»; на Бойківщині – «перебраний»; на Буковині – на «оказію», «натиканий», «старосвітський», «бурундук»; на Полтавщині – «покутний», «божковий», «божник», «іконний», «кілковий», «кільковий», «ключовий», «стінний», «плечовий», «податковий», «для хрестин», «вінчальний», «на смерть», «для хвороби», «на скот», «тканий», «шитий», «вишиваний», «вибійчастий», «мережаний», «мальований», «пісний», «червоний», «королевецький», «королівський», «калінкоровий», «полотняний», «паперовий», «вирішуваний», «наклеюваний» [7, с. 19]. Усюди в Україні поширена назва «обітний» і «обиденний». Українці ототожнюють оповитий святістю рушник із живою істотою; Ще й донині на Черкащині (Чорнобаївський р-н), Київщині (Переяслав-Хмельницький

р-н) для одно- і двостороннього рушника функціонують відповідні назви: «одноличко» і «дволичко» [7, с. 36].

Це вербальне багатство дуже промовисте, воно втілює кілька критеріїв для називання: по-перше – за призначенням («кілковий», «божник», «покутний», «на okazію», «на смерть», «весільний» та ін.); по-друге – за територіальним поширенням, а часом і виготовленням («київський», «полтавський», «чернігівський», «кролевецький» та ін.); по-третє – за технологією виготовлення тканини і оздоблення («перебраний», «тканий», «вишиваний», «мережаний», «вибійчастий» та ін.); ритуальний точного призначення і разового вживання («обиденний», «на смерть», «на вінчання», «вирішуваний»).

В інтер'єрі кожен «знав» своє стале місце: на кілках – «кілкові», «на сволаки», «на жердки», на ікони – «божники», «зав'єси», «зав'єски», «занавіси», «занавіски».

У Карпатах, як і в багатьох інших регіонах України, хліб, що лежав на столі, накривали спеціальним рушником, який мав назви: «пулка», «пілка», «хлібувця», «портя», «порток». У різних населених пунктах «пулку» виготовляють згідно із традиціями кожного осередку. Рушником вкривали паски, несучи їх святити до церкви на Великдень [6, с. 102]. Окремим видом рушників, які відомі лише на Луганщині, є рушники «діжники», які використовували для прикривання діжі [10, с. 40].

Рушники та «утиральники» різняться за розмірами, за техніками ткання тканини і за оздобленням. Утиральники найчастіше робили із гладкого безузорного шматка полотна, відірваного від сувою. Багатші родини мали спеціальні господарські рушники невеликих розмірів (30×50 см) зі стриманим декором. На Гуцульщині такі рушники ткали найчастіше саржевими переплетеннями. Декор розміщувався на повздовжніх кінцях. Такі рушники не позбавлені декоративних якостей і викликають чималий інтерес. У міщанських хатах їх вішали над умивальниками. Утиральники мають загальноукраїнський характер.

Інакше виглядали власне рушники. Зокрема «кілкові» рушники, характерні для центральних і північно-східних районів України та українського Полісся від Сумщини, Чернігівщини до Волині, були найбільші за розмірами. Такі рушники розвішували над віконними отворами, над одвірками та у простінках. Середню частину рушника складали, перевішували на кілках, спадаючі донизу кінці надівали на прутик, щоб повністю показати орнаментовану частину. На Рівненщині і Волині, на Пів-

нічній Чернігівщині і на Поліссі такі рушники мали вузьку видовжену форму (1,5-2,1м×0,3-0,4 м). Орнамент розвивався поперечними смугами, залишалася незначна частина білого поля.

Під кінець першої чверті ХХ ст. під впливом культурних зв'язків зі східними областями України рушники як постійний елемент інтер'єру поширилися в західних областях. До того часу на Львівщині та Західному Поділлі прикрасою стін, точніше образників і міжвіконних простінків, одвірків були штучні квіти. У Кам'янко-Бузькому районі Львівської області стіни розмальовували кольоровою глиною за допомогою естампів, вирізаних із прив'ялих картоплин. На Гуцульщині аналогічну функцію виконували нанизані на шнурки писанки [9, с.82].

Довжина рушників була різною. Найкоротші рушники – на Закарпатті (45×65). На них орнаментовано тільки один кінець. Такі рушники розвішували не на стінах, а рядочком, на «грядці», над ліжком. Перекинута – прихована – частина виткана із пряжі гіршого сорту, іноді навіть із небіленої пряжі. Відкрита, зовнішня, видима частина займала дві третини довжини рушника і була вся переткана широкими узорчастими смугами. Очевидно, що таке виконання – пізнє нововведення. Найдовші зі знайдених рушників мають довжину до шести метрів, це так звані житомирські «занавіски» та чернігівські перебірні рушники.

Отже, як бачимо, рушник і утиральник – різні функціонально предмети, хоча і споріднені, виконані з одного матеріалу – із лляних, конопляних чи бавовняних ниток. Рушник вплинув, звичайно, і на утиральник, що втілювалося у звичаєвій життєвій нормі: «вставати раненько, вмиватися біленько», тобто вставати до сходу сонця, вмиватися непочатою водою та втиратися чистим білим рушником. Це також обряд, але вже інший – обряд очищення, який постійно повторює сама людина. Предмети тут зведені до мінімуму, зв'язки також: *людина* → *вода* → *утиральник*. Дійство також пов'язане із Сонцем і з початком дня. Це, умовно кажучи, «мікрообряд», у якому функцію утиральника зведено до функції полотна. Він і знакується як частинка полотна.

Сам же рушник, як свідчать результати мистецтвознавчих досліджень, ніколи не був річчю ужитковою. Від самого початку – від виникнення ідеї речі і створення – він, подібно до намітки, став священною річчю, опредмеченим символом, предметом ідеальним, сакральним [2, с. 87-103]. Цей висновок

підтверджує вся народна традиція. Упродовж багатьох століть рушник не змінював своїх функцій й навіть більше – такий кардинальний факт, як зміна релігії (християнство витіснило язичництво), не змінив сутнісного значення традиційного рушника. Рушник не десакралізувався і в християнські часи, як багато інших рукотворних предметів. Натомість він долучився до найвищих сакральних символів і предметів нової християнської релігії – до свічки, хреста, ікони.

Про це свідчить багато обрядів (весільний, поховальний, новосілля та ін.), це бачимо і в інтер'єрі українського житла та у храмі. Традиційний український рушник і сьогодні функціонує в українському християнському храмі як священний предмет. Власні спостереження дають підстави стверджувати, що в наш час відбувається актуалізація саме сакрального значення рушника (масове вживання у храмах, у храмових інтер'єрах; державний рівень обряду гостинності) [1, с. 330-335]. Це дає змогу розглядати рушник як сакральний образ типологічно такого ж рівня, як і ікона. На типологічному рівні український рушник як сакральний символ синтезує, подібно до ікони, релігійні, естетичні й етичні принципи не тільки на рівні ідей, а й у предметному художньо-знаковому втіленні.

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що упродовж тисячоліть рушник не змінював своєї функції. Змінилася релігія: на зміну язичництву прийшло християнство, але й ця визначальна епохальна подія не змінила сутнісного значення традиційного рушника. Рушник не десакралізувався і в християнські часи, як багато інших рукотворних предметів, а своєю сакральною силою долучився до найвищих символів і предметів нової християнської релігії.

Це дає підстави розглядати традиційний рушник як сакральний твір народного мистецтва за всіма правилами мистецтвознавчого і художнього аналізу, подібно до того, як мистецтвознавча наука розглядає ікони за всіма законами іконописного живопису. Вважаємо, що тільки на цьому шляху відкривається можливість наукового аналізу художньо-мистецьких особливостей традиційного українського рушника і тлумачення його семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушко Л. Рушник в інтер'єрі церкви // Народознавчі зошити. – 2001. – № 2. – С. 330-335.
2. Білан М. С. Український стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмащук. – Львів: Фенікс, 2000. – 328 с., іл.
3. Булгакова Л. Поліський рушник ХХ ст. // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип 2. Овруччина 1995 / Л. Булгакова. – Львів: 1999. – С. 329 - 340.
4. Кара-Васильєва Т. Українська народна вишивка / Т. В. Кара-Васильєва, А. О. Заволокіна. – К.: Либідь, 1996. – 93 с., іл.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: у 3 кн. / С. Килимник. – К.: Обереги, 1994. – (Факсим.вид.). – Кн. 2 (Весняний цикл). – 1994. – 400 с.
6. Никорак О. Сучасні художні тканини Українських Карпат. – К.: Наук. думка, 1988. – 224 с., іл.
7. Андрушко Л. Поетика та семантика українського рушника: образ, символ, знак: тези і резюме доповідей наук.-практ. конф. 16-17 квітня 1997. – Київ, 1997. – 52 с.
8. Потебня А. Слово и Миф. – М.: Лабиринт, 2000. – 622 с.
9. Сидорович С. Художня тканина західних областей УРСР. – К.: Наук. думка, 1979. – 153 с., іл.
10. Українське традиційне вишивання на Слобожанщині / Упоряд. та автор статті В. А. Сушко. – Харків: Стиль-іздат, 2008. – 60 с.

**COSMIC AND SACRAL IMAGE
OF THE UKRAINIAN RUSHNYK**

Lyudmila ANDRUSHKO

*Associate professor of the Chair of Philosophy and Politology,
Lviv State University of Internal Affairs,
Ph. D. (art history),
Lviv, Ukraine*

Annotation. *Rushnyk is a cultural treasure of Ukrainian people. Rushnyk is an outstanding feature of Ukrainian spiritual culture. It is an ethnic symbol of Ukraine. Rushnyk is present in traditional design of Ukrainian dwelling. It is an immortal link that connects past and future generations.*

Key words: *rushnyk, sacral, ornament, spiritual culture.*